

УДК 37.01/09

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/38-1-22>**Сергій БУТЕНКО,***orcid.org/0000-0003-3756-7847*

аспірант кафедри педагогіки

Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'ячука

(Київ, Україна) *sergii.butenko@cru.org*

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ

У статті проаналізовано основні аспекти превентивного виховання дітей і підлітків в історії педагогіки й узагальнено хронологічно історичний процес превентивності, який засвідчує потребу глибинної рефлексії над базовими світоглядними матрицями, серед яких, зокрема, релігійна. На противагу протистоянню між особистостями, націями, спільнотами, яке викликане сучасними катаклізмами глобального й локального характеру, превентивне гуманне виховання пропонує співпрацю, взаєморозуміння та взаємоповагу як форму самоусвідомлення та емоційної. Запропоновано вихователям не тільки мати знання про певну систему етичних цінностей і володіти інструментарієм для їх передачі вихованцям, але й самим перебувати в ній і жити за її принципами, щоб допомогти молодій людині подолати проблему порозуміння та бути готовою до солідаризації в практичних цінностях і спільних діях. Звернено особливу увагу на тезу про те, що утвердження людського й людського в людині є головним постулатом превентивного виховання. У статті також пояснено зміни в поглядах на превентивне виховання, які були викликані вимогами часу й станом соціального середовища, а також історичний контекст і соціально-психологічне підґрунтя поведінкових чинників. Автором проаналізовані нинішні наукові праці, які присвячені проблемі превентивного виховання та підготовки фахівців – практичних психологів. Подано значення термінів «превентивне виховання», «превентивність», «гуманізм» у значенні підпорядкованості фундаментальним вимогам гармонійного співжиття особистостей у соціумі. На основі надбань філософської етики від стародавніх часів і дотепер проведено смисловий синтез гуманістичних етичних постулатів, які наявні, з одного боку, у філософських дискурсах, а з другого, – у релігіях, і мають практично-виховний потенціал, який у превентивності можна вважати основою для саморозвитку. У статті детально розроблено таблицю, яка відбиває ключові періоди розвитку превентивного виховання та в якій зображено повноцінну гуманістичну спрямованість сучасного превентивного виховання дітей і підлітків.

Ключові слова: превентивне виховання, превентивність, гуманізм.

Sergii BUTENKO,*orcid.org/0000-0003-3756-7847*

Postgraduate at the Department of Pedagogy

Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities

(Kyiv, Ukraine) *sergii.butenko@cru.org*

MAIN ASPECTS OF PREVENTIVE EDUCATION OF CHILDREN AND ADOLESCENTS IN THE HISTORY OF PEDAGOGY

The article analyzes the main aspects of preventive education of children and adolescents in the history of pedagogy and summarizes chronologically the historical process of prevention, which indicates the need for in-depth reflection on basic worldview matrices, including religious. In contrast to the confrontation between individuals, nations, communities, which is caused by modern cataclysms of global and local nature, preventive humane education offers cooperation, mutual understanding and mutual respect as a form of self-awareness and interaction. Educators are invited not only to have knowledge of a certain system of ethical values and tools to pass them on to students, but also to be in it and live by its principles to help young people overcome the problem of understanding and be ready for solidarity in practical values and joint action. Particular attention is paid to the thesis that the assertion of human and human in man is the main postulate of preventive education. The article also explains the changes in views on preventive education, which were caused by the demands of the time and changes in the social environment, as well as the historical context and socio-psychological basis of behavioral factors. The author analyzes the current scientific works, which are devoted to the problem of preventive education and training of specialists – practical psychologists. The meaning of the terms “preventive education”, “prevention”, “humanism”, in the sense of subordination to the fundamental requirements of harmonious coexistence of individuals in society. On the basis of the achievements of philosophical ethics from ancient times to the present, a semantic synthesis of humanistic ethical postulates has been carried out, which are present, on the one hand, in philosophical discourses and, on the other, in religions, and have practical and educational potential. for self-development. The article elaborates a table that reflects the key periods of development of preventive education and which reflects the full humanistic orientation of modern preventive education of children and adolescents.

Key words: preventive education, prevention, humanism.

Постановка проблеми. Нині соціальну ситуацію в Україні визначає тенденція морально-антропологічної кризи, що спонукає батьків і вчителів до пошуків ефективних шляхів превентивного виховання, які неможливо визначити без знання історичної спадщини у сфері ідей і цінностей. Одним із базових положень превентивного виховання є гуманізм, який на перше місце у виховному процесі ставить вихованця з його потребами. Саме він є тим ціннісним ядром, який поєднує дві етики – релігійну й секулярну. Принциповий лібералізм і плюралізм сучасної світоглядної системи спонукає науковців до пошуку нових перспективних шляхів розвитку превентивності через призм історичної дійсності.

Аналіз досліджень. Дослідженню превентивного виховання присвячені наукові праці О. Єжова, В. Кириченко, С. Кириленко, О. Киселиці, В. Оржеховської, О. Приймук, В. Приходько, Л. Рондяк, Т. Федорченко, Д. Отича, О. Лебедевої, Л. Щербини, І. Васильківського, О. Момот, які доводять актуальність заявленої теми й розглядають превентивне виховання в різних площинах.

Мета статті – проаналізувати основні аспекти превентивного виховання дітей та підлітків в історії педагогіки. У результаті аналізу історичних змін превентивності, надати рекомендації щодо сучасних підходів до превентивного виховання дітей та підлітків.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи превентивне виховання дітей та підлітків, нами виокремлено основні його етапи. Так, Л. Абрамова (Абрамова, 2006: 7) вважає, що материнська родова община на теренах України виникла близько 30 000 років тому й одержала в науці назву матріархату (від лат. «матер» – мати й грец. «архі» – «влада») Рід був універсальним колективом, він виконував шлюбні, господарські, релігійні, виховні, а згодом – військові й охоронні функції. Дітей змалку готували до життя в родовому колективі: передавали їм трудові навички, вчили дотримуватися обрядів, слухатися старших, шанувати матір, коритися її авторитету. У вихованні враховували стать і відповідні соціальні й господарські функції. Дівчаток готували до ролі матері – годувальниці, володарки, правительки. Хлопчиків знайомили з тими видами діяльності, які виконували чоловіки (полювання, виготовлення зброї, знарядь праці), й залучали до суспільної праці. У період матріархату й екзогамії дітей до п'яти-шести років виховувала мати. Потім хлопчиків передавали в суспільні чоловічі житла, дівчаток – у жіночі.

Таким чином, можна вважати, що матріархат на теренах первісної України й був першою

сходиною превентивного виховання, тому що готував дитину до її майбутньої соціальної ролі в колективі.

Важливим етапом в історії превентивного виховання була доба Античності. Тут склалися дві системи превентивного виховання дітей і підлітків – спартанська й афінська. Обидві системи обслуговували рабовласницькі системи. Спартанська система насамперед стосувалася хлопчиків, яких із семи років віддавали на виховання в державні школи інтернатного типу (агели). Тут вони мешкали до 18 років під суворим наглядом вихователів. Усе виховання мало на меті виробити в дітей безвідмовну покору, витривалість, уміння перемогти, тобто виростити вмілого воїна. Керувати справою превентивного виховання призначали відому владі людину – педонома («пайс» – дитя, «номос» – управляю). Він призначався старійшинами з-поміж знатних аристократів.

Афінське виховання на відміну від спартанського не було повністю державним, тут були школи й приватного типу. Навчали дітей гарних норм поведінки, розповідали казки й міфи про героїв. Велику увагу приділяли іграм. Дівчатка одержували сімейне виховання, що відповідало становищу жінки в рабовласницькому суспільстві. Їх вчили хатньому господарству, шиттю, рукоділлю, грати на музичних інструментах, гарних манер, читати й писати.

Заможніша частина молоді із 16 до 18 років вступала до гімнасії, де вивчала філософію, політику, літературу для того, щоб підготуватись для участі в управлінні державою та продовжувати займатись гімнастикою.

В Афінах виникли перші педагогічні теорії, тому видатні тогочасні філософи стали виразниками ідей превентивного виховання доби Античності.

Сократ (469–399 роки життя до Р.Х.) заперечував пізнання світу й природи з причини їхньої недоступності для пізнання людським розумом і намагався переконати інших у тому, щоби пізнавати самих себе й вдосконалювати свою мораль. На його думку, це і є метою виховання. Сократ вів бесіди з превентивного виховання на площах, пропонуючи своїм слухачам пізнати істину шляхом запитань і відповідей, водночас не даючи готових положень. Такий метод навчання пізніше отримає назву «сократівського» або «евристичного». Ключова ідея Сократа в превентивному вихованні – «пізнання рятує від зла» – означає передусім настанову на розкриття особистістю в глибинах власної душі тих імпульсів, які спонукають до щирого єднання з іншими людьми,

примноження порозуміння, взаємодопомоги, любові. Сократ вважав, що моральність не може бути примусовою або звичаєвою, вона має бути сформованою через активну волю до самовиховання, вдосконалення та взаємозбагачувального діалогу з іншими, на основі чого вона має переконатися в «божественному», космічному, а отже, в абсолютному смислі цінностей справжньої доброчесності.

Платон (427–347 роки життя до Р. Х.) – учень Сократа. У творах «Держава» й «Закон» подав новий проєкт превентивного виховання в рабовласницькій державі. За цим проєктом діти до семи років мали виховуватися на майданчиках біля храму жінками-виховательками, призначеними державою, через казки, ігри, пісні, бесіди тощо. З семи до дванадцяти років діти відвідували державну школу, де вчилися читати, писати, лічити й співати. З дванадцяти до шістнадцяти – палестра, школа фізичного виховання. З шістнадцяти до двадцяти – ефебія, посилене військово-фізичне виховання. Після двадцяти років нездібні стають воїнами, а здібні до тридцяти років вивчають науки, саме вони будуть виконувати важливі державні доручення. Найздібніші й найдоброчесніші від тридцяти й до тридцяти п'яти років продовжували своє навчання, щоби стати керівниками держави. Після п'ятдесяти років звільнювалися з посади й могли продовжувати самовдосконалення. Отже, упевненість у природженості, напередвизначеності конкретних задатків людини привела Платона до обґрунтування ідеальної моделі суспільства із суворою ієрархією та апріорною нерівністю, де кожний громадянин цілком прив'язаний до своєї соціальної ніші, упокорений тотальному контролю влади. Превентивність Платонової моделі суспільства полягає в тому, що індивідуально-особистісне цілком приноситься в жертву загальнодержавному. Беззаперечний послух – ось головне правило його етики. «Ні в серйозних справах, ані в іграх ніхто не повинен привчати себе діяти на власний розсуд: ні, завжди – й на війні, й у мирний час – слід жити з постійним озиранням на начальника й додержуватися його вказівок» (Платон, 1996: 406) – так він пише про життя військових, але й інші сфери життя соціуму, він вважав, слід вибудовувати за принципом суворого підпорядкування та зречення від індивідуальності. Насправді Платон запропонував модель своєрідного тоталітаризму, який пізніше знайде своє практичне втілення в розбудові більшовицьких і фашистських режимів, саме вони й засвідчать не гуманність і згубність такого суспільного облаштування, а заодно й хибність такого превентивного виховання.

Учень Платона – Арістотель (384–322 роки життя до Р.Х.) у превентивному вихованні відомий тим, що перетворив етичну думку на струнку впорядковану дисципліну, обґрунтував специфіку предмета етики як науки про шляхи формування чеснот – практичної філософії, покликаної не лише продукувати знання, але й обґрунтовувати переконання та цінності. Моральні чесноти превентивного виховання Арістотель розглядав у руслі стародавнього принципу «золотої середини», вважаючи його запорукою уникнення крайнощів. Доброчесна поведінка є результатом підкорення наших пристрастей розумові. Метою доброчесності Арістотель вважає відчуття щастя (принцип евдемонізму); щастя в значенні усвідомлення того, що не зраджено моральний обов'язок, не ображено гідність іншого, зокрема, філософ пише: «Наше визначення, отже, узгоджується з [думкою] тих, хто визнає щастя як доброчесність...» (Арістотель, 1983: 66).

Демокрит (460–370 роки життя до Р.Х.) належав до кола грецьких і римських мислителів, що діяли після Арістотеля, в так звану добу еллінізму – епікурейців, стоїків, неоплатоніків. В їхніх ученнях значну увагу приділено внутрішньому світу особистості, в якому відбувається вибір оптимальних мотивів поведінки на основі мудрого балансу матеріальних і духовних інтересів. Вони наголошували на важливій ролі самоаналізу й інтелектуально-ціннісного самовиховання як способів подолання залежності від життєвої суєти й безглуздості знеособленого існування, що й було основою превентивного виховання тогочасних дітей і підлітків.

Період I–VI століття після Р. Х. у превентивному вихованні вважаємо церковним. Церковна доктрина превентивності ґрунтується на принципах, закладених у Біблії. На думку мислителів того часу, головне – уберегти дитину від гріха, де гріх, у перекладі з давньогрецької, – «не влучити в ціль». Образно кажучи, є ціль – благо для самого себе й ближнього. Для того, щоби влучити в цю ціль, Бог «полегшує» завдання, «малюючи» допоміжні кола – пропонуючи Декалог, або Десять заповідей. Останню, десятую заповідь про заздрість вважаємо першою, бо вона є основою для всіх інших – дев'яти. З заздрості людина може говорити неправду, красти, чинити перелюб, вбивати, не шанувати батьків, не пам'ятати дня, який слід присвятити Господу, вимовляти Ім'я Бога без належної шани, робити собі «ідолів» і вклонятися їм, і, що дуже важливо, відводити їм роль Бога у своїх думках, словах і вчинках. Головними глашатаями превентивного виховання можна вважати

церковнослужителів, які щонеділі й що кожного свята навчали своїх прихожан (у тому числі дітей і підлітків) головним принципам християнського співжиття (Біблія УБТ, 2004: 95).

VI–XII століття історії відомі як Середньовіччя. Зростає зацікавленість античними творами. У наукових колах західноєвропейських країн визнання здобуває Арістотель і низка інших античних філософів. Тоді Церква вимушена була поєднати католицьке вчення з філософією Арістотеля. Це вдалося Томі Аквінському: саме його вчення – томізм – поєднує християнську віру з природою та розумом, і саме його визнано офіційною ідеологією католицької церкви й разом із логікою є головним досягненням схоластики. Схоласти – професори, які намагалися примирити церковне і світське. У превентивному вихованні Тома виділяє дві здатності пізнання речей, які притаманні людині – почуття та інтелект. Пізнання починається із чуттєвого досвіду, коли під дією зовнішніх об'єктів у людини виникають чуттєві образи. З них інтелект абстрагує «умосяжний образ» речі, яка пізнається, та досягає таким чином її сутність. Істину Тома визначав як відповідність інтелекту й речі. Водночас поняття, створювані інтелектом у процесі абстрагування, є істинними тією мірою, якою вони відповідають речам природи. Самі ж речі природи є істинними настільки, наскільки відповідають своїм діям перед наявним в інтелекті Бога (Аквінський, 2003: 125).

Усі тогочасні школи належали церкві й ділилися на три категорії: монастирські (внутрішні й зовнішні); єпископські чи кафедральні; церковно-приходські. Превентивність виховання зосереджена на підготовці молоді до служіння церкві. Проте на межі XI–XII століть виникає потреба в освічених молодих людях, які могли б обслуговувати зростаючі кількісно міста, тому змінюється і мета – допомогти в торговельних справах і розвитку ремесел. З'являються школи нового типу, які вже не належали церкві, а створювалися приватними особами й утримувалися коштом магістрату.

Філософія Відродження охоплює період від XIV до початку XVII століття. Вона була новою стосовно Середньовіччя, але не новою стосовно античності. Відродження – перехідна епоха, й цим значною мірою пояснюється чимало її специфічних рис і насамперед та, завдяки якій майже синонімічною назвою для епохи стає слово «гуманізм». Гуманізм у превентивному вихованні стверджував повагу до дітей, прагнення до вдосконалення здібностей, заперечував фізичні покарання.

Франсуа Рабле (1494–1553 роки життя), французький письменник-гуманіст, автор роману «Гар-

гантюа і Пантагрюель», виклав свою систему превентивного виховання так: вільний інтерес та активність вихованця; спостереження за природою; читання книг; бесіди; широке знайомство з навколишнім життям, із мистецтвом; він стверджував, що «люди вільні, шляхетні, освічені, які мешкають у гідному суспільстві, їм вже від природи притаманні інстинкти і бажання, які штовхають їх на добродійність і відвертають від гріха: цей інстинкт називається честь» (Рабле, 2004: 205).

Мішель Монтень (1533–1592 роки життя) виступав за справжнє превентивне виховання, яке вивчає не книги, а речі, не займається пустими роздумами, а спирається на досвід і надприродне, розумне пояснення фактів. Він вважав, що воно має утверджуватися на засадах розуму, самостійності думок, критичному ставленні до будь-яких поглядів та авторитетів. Зокрема, йому належать такі ідеї превентивно-інтерактивного виховання:

- учитель має надати учневі свободу вибору;
- спочатку має говорити учень, а потім вже вчитель;
- учитель має вимагати від учня розуміння почутого;
- отримані знання слід застосовувати на практиці;
- слід заохочувати учня думати й обмірковувати;
- у голову дитині нічого не треба втовкмачувати;
- головний метод виховання – діалог (Монтень, 2012: 204).

Новий напрям у Ренесансі пов'язаний із такими іменами, як Леонардо да Вінчі, М. Коперник, Джордано Бруно, Тіхо де Браге, Й. Кеплер та інші. Багато з них, окрім Л. Валла, М. Казанського й Д. Бруно, не були філософами у вузькому значенні цього слова. Мистецтво, література, наука домінували над «чистою» філософією, але поряд із мислителями-гуманістами представники натурфілософії теж активно сприяли становленню нового філософського бачення світу майже в усіх країнах Європи, що ставало надалі основою превентивного виховання.

Філософія просвітництва XVIII століття ввійшла в історію європейської філософії та культури як визначальний чинник епохи Просвітництва. Через усю філософію Нового часу проходить думка про «розумність» світу, яка у XVIII столітті трансформувалась в ідею просвітництва як головну рушійну силу історії, джерело й основний засіб досягнення рівності, братерства й свободи, тобто такого суспільного стану, що відповідає ідеалу Царства Розуму. В епоху Просвітництва увага філософів повертається від проблем методології та субстанційних основ буття до проблем людського буття, буття суспільства, історії та перспек-

тив розвитку людства. На цій основі у філософії Просвітництва формуються два напрями: дійсничий і матеріалістично-атеїстичний, які і знаходять своє відбиття у превентивному вихованні.

Особливості превентивного виховання дітей і молоді епохи XIX–XX століть пов'язані з реформаторською педагогікою (педагогіка вільного виховання, педагогіка особистості, експериментальна педагогіка) й концепціями розвитку людини психологів Г. Керкернштейнера, Д. Дьюї, З. Фрейда, А. Маслоу. «Педагогіка вільного виховання» – одна з найзагальніших концепцій реформаторської педагогіки. Своім ідейним джерелом її представники вважають ідеї Ж.-Ж. Руссо й Ф. А. В. Дістервега про природовідповідність виховання. Своєрідним девізом «педагогіки вільного виховання» став німецький вислів «Все для дитини, що навколо дитини». Теорія превентивного виховання визначалася Ф. А. Дістервегом як «теорія збудження». Вільний розвиток внутрішнього потенціалу особистості й послідовний вплив організованого виховання – взаємопов'язані ланки єдиного процесу: без суворого виховання, підкреслював він, ніхто не зробиться таким, яким йому варто бути (Дістерверг, 1956: 136). На межі двох століть (XIX–XX) з'являється цілий ряд нових концепцій у превентивному вихованні дітей і підлітків, які були спричинені рядом особливостей, зокрема вимогами часу. Усі вони отримали назву реформаторської педагогіки або теорії нового виховання. Провідною рисою стала особлива увага до особистості, де виховання зосереджене на самій дитині, а не на методах чи предметі. Однією з найбільш радикальних течій вважається теорія вільного виховання, своєрідним маніфестом якої стала книга шведської письменниці Е. Кей «Століття дитини» (Кей, 1906: 303), яка сприяла розповсюдженню ідей щасливого дитинства, розвитку індивідуальності особистості, потреби охорони материнства й дитинства серед широкого кола педагогів і батьків європейських країн. Ідеї шведського педагога мали великий вплив на розвиток превентивного виховання XX століття. Найвидатнішими представниками експериментального превентивного виховання були В. А. Лай та Є. Мейман у Німеччині; А. Біне у Франції; О. Декролі в Бельгії; П. Бове та Є. Клепаред у Швейцарії; Є. Торндайк у США.

Ідеї превентивного виховання широко викладені в школі Р. Штейнера, німецького філософа, яка нині перетворилася в широкий педагогічний рух під назвою «вальдорфська школа» й поставила перед собою завдання розвитку дитини як єдиного цілого. В основу цієї школи покладено філософсько-релігійне вчення Р. Штейнера –

антропософія. Його послідовники називають його «найпрогресивнішим духовно-науковим напрямом XX століття» Згідно з ним, розвиток дитини відбувається за семирічними циклами, знання їх сутності дозволяє правильно вибудовувати превентивний виховний процес. Упродовж одного циклу відбувається дозрівання одного з елементів складної людської природи (Штайнер, 1993: 40).

У колишньому СРСР превентивне виховання було пов'язане з іменами К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинського й доктринами партії, мало яскраво виражений політичний характер, проголошувало правильні гасла, такі як відданість Батьківщині, формування активної життєвої позиції, працелюбність тощо. Проте втрата релігійності й національних орієнтирів відкинули країну далеко назад в економічній і моральній площині.

Превентивне виховання в епоху постмодернізму (XX–XXI століття) характеризується відродженням духовності, моральності, релігійності, орієнтацією на кращі зразки минулих епох щодо превентивного виховання, застосуванням нових технологій, обміном досвіду між країнами світу в цих та інших питаннях.

Для вироблення авторської періодизації нами було проаналізовано дослідження сучасних вчених щодо становлення та розвитку історії педагогіки й психології: Л. Абрамової, Н. Гупана, М. Левківського, О. Мельничук, О. Сухомлинської, О. Коханової, В. Романця, М. Ярошевського. Загалом особливості превентивного виховання представлено нами в таблиці 1.

Висновки. Загалом в історії превентивного виховання було виокремлено спільні риси, притаманні для всіх епох: а) залежність від політичного, соціального й культурного розвитку країни; б) орієнтація на досконалість; в) формування гарних рис характеру; г) вміння співіснувати в соціумі; д) здоровий спосіб життя; е) духовність.

Упродовж віків спостерігаємо в превентивному вихованні поєднання двох аспектів – світського й релігійного, що надає сучасній особистості ідейно-сміслової опори для збалансованого, гармонійного формування власного світогляду й комунікації на засадах діалогізму, солідарності, шанування унікальності альтернативних духовних шляхів до моральних ідеалів за умови їхньої культуротворчої спрямованості й соціальної конструктивності. Нині, як свідчить історичний досвід, концепт гуманістичної синергії релігійно-етичних ідей здатний бути методично-функціональним під час пошуків стратегій і тактик оптимізації превентивного виховання дітей і підлітків, коли відбувається поєднання родинного виховання та виховання в громаді.

Періодизація превентивного виховання дітей і молоді

№	Назва періоду	Роки	Мета превентивного виховання	Теоретики
1	Превентивне виховання епохи первісного суспільства	до VII століття до Р. Х.	гармонійне виховання	Фалес Мілетський, Піфагор
2	Превентивне виховання Античності	VII–I століття до Р. Х.	поєднання розумового, морального, естетичного, фізичного виховання	Геракліт, Есхіл, Парменід, Платон, Сократ, Арістотель, Демокріт
3	Церковне превентивне виховання		релігійне виховання, засноване на Декалозі	Оріген, Блаженний Августин, Блаженний Ієронім, Амвросій Міланський
3	Превентивне виховання Середньовіччя	V–XVI століття	релігійно-світське виховання	Тома Аквінський
4	Епоха Відродження, Нового часу й Просвітництва	XIV–XVII століття	гуманістичне виховання	Франсуа Рабле, Еразм Роттердамський, Мішель Монтень, Леонардо да Вінчі, М. Коперник, Д. Бруно, Т. Браге, Й. Кеплер, Фома Аквінський, Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Вольтер, Жан-Жак Руссо
5	Превентивне виховання періоду реформаторської педагогіки	XVIII–XIX століття	ідея просвітництва як засіб досягнення рівності, братерства й свободи	Шарль Луї де Монтеск'є, Джон Уєслі, Девід Юм, Іммануїл Кант, К. Ушинський
6	Превентивне виховання дітей і підлітків у XX столітті	XIX–XX століття	формування людських душ і характерів, загартування сердець і розуму	Людвіг Феєрбах, Г. Керкернштейнер, Д. Дьюї, З. Фрейд, Бертран Расел, Мартін Бубер, А. Маслоу, Ф. А. Дістервег, Э. Кей, В. А. Лай, Є. Мейман, А. Біне, О. Декролі, П. Бове, С. Торндайк у США, Р. Штейнер, А. С. Макаренко, В. Сухомлинський
7	Превентивне виховання дітей і підлітків в епоху постмодернізму	XX–XXI століття	відродження духовності, моральності й релігійності	Ш. Амонашвілі, І. Бех

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Л. Історія педагогіки України. Київ : Либідь, 2006. С. 7–421.
2. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики». Київ : Основи, 2003. С. 125–796.
3. Арістотель. Никомахова етика. Сочинения в 4-х т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 66–830.
4. Біблія. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2004. С. 96–1375.
5. Дістервег А. Керівництво до утворення німецьких вчителів. Вибрані педагогічні твори. Москва : Учпедгиз, 1956. С. 136–203.
6. Кей Э. Век ребенка. Москва : Издательство В. М. Саблина, 1906. С. 303–315.
7. Монтень М. Проби. Київ : Фоліо, 2012. С. 204–443.
8. Платон. Законы. Собрание сочинений. Москва : Мысль, 1994. С. 71–437.
9. Рабле Ф. Гаргантюа та Пантагрюель (Том 1). Львів : Кальварія, 2004. С. 205–584.
10. Штайнер Р. Воспитание ребенка с точки зрения духовной науки. Москва : Парсифаль, 1993. С. 15–40.

REFERENCES

1. Abramova L. Istoryia pedahohiky Ukrayiny. [History of pedagogy of Ukraine]. Lybid, 2006, pp. 7–421 [in Ukrainian].
2. Thomas Aquinas. Komentari do Aristotelevoyi "Polityky". [Comments on Aristotle's "Politics"]. Osnovy, 2003, pp. 125–796 [in Ukrainian].
3. Aristotle. Nykomakhovaya etyka v 4 (chotyr'okh) tomah. [Nicomachean ethics. Essays in 4 volumes]. Mysl, 1983, pp. 66–830 [in Russian].
4. Bibliya. [The Bible]. Ukrainian Bible Society, 2004, pp. 96–1375 [in Ukrainian].

-
5. Disterweg A. Kerivnytstvo do utvorennya nimets'kykh vchyteliv. Vybrani pedahohichni tvory. [Guide to the education of German teachers. Selected pedagogical works]. Uchpedgiz, 1956, pp. 136–203 [in Ukrainian].
 6. Kay Ellen. Vek rebenka. [The age of the child]. Published by V. M. Sablin, 1906, pp. 303–315 [in Russian].
 7. Montaigne Michel. Proby. [Samples]. Folio, 2012, pp. 204–443 [in Ukrainian].
 8. Plato. Zakony. Sobranye sochyneny. [Laws. Collection of works]. Mysl, 1994, pp. 71–437 [in Russian].
 9. Rabelais Francois. Harhantuya ta Pantahryuel (Tom 1). [Gargantua and Pantagruel (Volume 1)]. Kalvariia, 2004, pp. 205–584 [in Ukrainian].
 10. Steiner R. Vospytanye rebenka s tochky zrennyia nauky. [Raising a child in terms of spiritual science]. Parsifal, 1993, pp. 15–40 [in Russian].